

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHIYAT FAKÜLTESİ
İSLÂM İLİMLERİ ENSTİTÜSÜ YAYINLARI — SAYI : 5

İSLÂM İLİMLERİ ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

V

Müdür
Prof. Dr. Hüseyin ATAY

ENSTİTÜ YÖNETİM KURULU

Müdür

Prof. Dr. Hüseyin ATAY

Genel Sekreter

Doç. Dr. Mustafa FAYDA

Üyeler

Prof. Dr. Neşet ÇAĞATAY

Prof. Dr. Hüseyin YURDAYDIN

Prof. Dr. Mehmet S. HATİBOĞLU

Dergide yayımlanan yazıların bilim ve dil yönünden sorumluluğu yazarlarına aittir.

ANKARA ÜNİVERSİTESİ BASİMEVİ - ANKARA . 1982

II.

EBÛ MANSÛR. EL-İCLÎ VE MANSÛRİYYE: (Avrupa) Ortaçağı Terörizmi Hakkında Bir Çalışma

Etrafı terörizm ve teşkilatlı şiddetin kasıp kavurduğu bir çağda, bu iki fenomen'den hiçbirinin yeni olmadığını hatırlamak iyi olacaktır. Her ne kadar muharrik âmiller, asırlar boyu, belli bir ölçüde değişmiş ise de, çağdaş şiddet için geliştirilen bazı esaslar, Avrupalı veya Şarklı tarihçi için tamamen yeni ve yabancı değildir. Meselâ (Avrupa) Ortaçağındaki İslâm araştırmacıları, Ezârika Haricilerinin dehşetli taktiklerini ve Nizârî İsmâîlilerince tatbik edilen şiddeti hemen hatırlayacaklardır. (Avrupa) Ortaçağın Yakın Doğusundaki diğer terörist zümreler arasında en az bilinen fırka, Ebû Mansûr el-İclî'ye uyanların meydana getirdiği Mansûriyye idi. Bu fırkanın faaliyet ve fikirleri, Şîlik ve genel çerçevede (Avrupa) Ortaçağı İslâm târihi içinde mütâlea edildiği takdirde hususî bir alâkayı hakeder.

Ebû Mansûr el-İclî, Sevâdu'l-Kûfe yerlilerinden idi.¹ Adından da anlaşılacağı üzere,² muhtemelen Benî İcl'e mensuptu. Gerçi Nevbah-tî ve el-Eş'arî el-Kummî, onun Abdulkays kabilesine mensup olduğunu ileri sürerler.³ Onu, Abdulkays kabilesine sâdece bu iki müellif nisbet eder ve aslında onun bir İclî olması gerçeğe çok daha yakın bir ihtimaldir. Çölde ayaklandığını bildiğimize göre, aşıkârki çocukluğu çöl-lerde geçmiştir.⁴ Kûfe'de bir evinin bulunduğu rivâyet edilir.⁵ Aynı müellif, onun okuması yazması olmadığını da kaydeder.⁶ Ebû Mansûr'un,

* *Der Islam*, LIV (1977), 66-76: "Abû Mansûr al-İclî and the Mansuriyya: a study in medieval terrorism."

1 Sa'd b. Abdillâh b. Ebî Halef el-Eş'arî el-Kummî, *Kitâbu'l-Makâlât ve 'l-Fırak* (Tahran, 1964), 66.

2 Ebu'l-Hasan, Ali b. İsmâîl el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin*, I (Kahire, 1954), 74.

3 el-Hasan b. Müsâ en-Nevbah-tî, *Fıraku's-Siâ* (Necef, 1959), 59.

4 el-Eş'arî el-Kummî, *Makâlât ve 'l-Fırak*, 46.

5 en-Nevbah-tî, *Fırak*, 59.

6 Aynı eser.

Allah'ın kendisine, Allah ile insan arasındaki münasebeti tavsif eder mahiyetteki bir Hıristiyânî ifade olan "oğlum"⁷ diye, Süryânîce hitap ettiğini ileri sürüşünden dolayı, Hıristiyanlığa âşına olduğunu çıkarmak fevkalâde uzak bir ihtimaldir. Benî 'İcl kabilesinin bir bölümünün Hıristiyan olduğu belirtilmesi gerekli bir husus ise de,⁸ buradaki bu delil, tatmin edici değildir. Ebû Mansûr'un dîni ve siyâsî faaliyeti, sonunda, kendisinin, 121-127/738-744 arasında Emevîlerin Irak vâlisi olan Yûsuf b. Ömer es-Sakafî'nin elinde ölümüne müncer oldu.⁹ Prof. Claude Cahen, Ebû Mansûr'un ölüm tarihini 123/740 olarak verir;¹⁰ fakat bu konudaki kaynağı belli olmadığından, öldürme olayının 121-127/738-744 arasında vukû bulduğunu kesinlikle söyleyebiliriz.

Ebû Mansûr'a uyan Mansûriyye, Araplar ile mevâliden müteşekkildi. Söz konusu Arapların çoğu, 'İcl, Kinde ve Becîle kabilelerine mensuptu. Meselâ eş-Şehrestânî Kinde kabilesinden olan kimselerin, Mansûriyye'ye mensup olduklarını nakleder.¹¹ İbn Kuteybe de aynı rivâyeti tekrar eder; fakat Becîle'nin de mevcut olduğunu ekler.¹² A'sâ Hemdân'a isnâd edilen bir beyte göre, Ebû Mansûr'a uyanlar arasında 'İcl kabilesinden pek çok isim vardı.¹³ Kinde ve Becîle'nin, el-Muğîre b. Saîd'in hareketiyle bazı noktalarda birleşmiş olduklarını belirtmek ilgi çekicidir.¹⁴

Bu kabilelerin geçmişlerine bakınca, onların Ebû Mansûr'a katılışlarının sebeplerini kolayca kavrayabiliriz. Benî 'İcl, Bekr b. Vâ'il'in Lehâzîm koluna mensuptu. Onlar, gerek İslâm öncesi devirde gerek İslâm çağında, birçok büyük önder çıkarmışlardır. İslâm öncesi önderleri arasında, büyük bir askerî kumandan olan Buceyr b. 'A'iz, Zû-kâr harbinde 'İcl'e kumanda etmiş olan Hanzale b. Sa'lebe b. Seyyâr sayıla-

7 Aynı eser.

8 Sabatino Moscati, "Per una Storia dell' Antica Şia," *Rivista degli Studi Orientali*, XXX (1955), 267.

9 el-Eş'arî, *Makâlât*, I, 75; Francesco Gabrieli, "Il Califato di Hisham," *Memoires de la Societe Archeologique d'Alexandrie*, VII (1935), 27-33.

10 Claude Cahen, "Points de vue sur la Revolution 'Abbâsîde". *Revue Historique*, CCVII (1963), 315.

11 Muhammed b. Abdilkerîm eş-Şehrestânî, *Milel ve'n-Nihal*, I (Kahire, 1961), 178.

12 Ebû Muhammed Abdullah b. Muslim İbn Kuteybe, 'Uyûnu'l-Ahbâr, II (Kahire, 1965), 147.

13 Ebû Osmân Amr b. Bahr el-Câhuz, *Kitâbu'l-Hayavân*, II (2. bs.; Kahire, 1965), 147; krş. İbn Kuteybe, 'Uyûn, II, 146.

14 W.F. Tucker, "Rebels and Gnostics: al-Muğîra İbn Sa'îd and the Muğîriyya", *Arabica*, XXII (1975), 36.

bilir. İslâm'ın ilk zamanlarında, Mez'ûr b. 'Adiy adlı biri, Suriye ve Mısır fetihlerine iştirak etti. 'Uteybe b. en-Nahhâs b. Hanzale ile Haccâr b. Ebcâr b. Buceyr adlı iki 'İclî, Kûfe'de Rebî'a aristokrasisinin mensupları idiler.¹⁵ Biraz önce zikredildiği gibi, 'İcl kabilesinin bir kısmının, Hıristiyanlığı kabul etmiş olduğu rivâyet edilmektedir.¹⁶ Kezâ kabilesinin belli unsurlarının, Bahreyn 'İclîleri ile bölgeye İstahr'dan gelip yerleşmiş Farşlı sâkinler arasındaki münasebetlerin bir sonucu olarak Farşlaşmış oldukları da ifade edilmektedir.¹⁷

Kinde kabilesi, İslâm'ın zuhûrundan önce, Orta Arabistandaki güçlü bir birliğin başı olmuştu.¹⁸ Hz. Muhammed zamanında İslâm'ı kabul etmiş olmalarına rağmen, Ridde harpleri sırasında da İslâm devletine karşı çıktılar. El-Eş'as b. Kays ve diğer önderler İslâm kuvvetlerine karşı neticesiz bir mücadeleye giriştiler.¹⁹ Kinde'nin muayyen unsurları, Emevî devrinin başlarında Ali taraftarlarıyla birleştiler. Filhakîka Emevîler devrinde patlak veren ilk Şîi hareketi, hâdiseyi takiben Muâviye b. Ebû Süfyân'ın emri üzerine idam edilen Kindeli Huçr b. 'Adiy tarafından gerçekleştirildi.²⁰ Daha sonra Muslim b. 'Akil, Huseyin b. Ali adına Kûfe'yi kendi saflarına kazanma teşebbüsünde bulunduğu zaman, Kinde'ye mensup biri, onu kendi evinde gizlemişti.²¹ Kezâ Kindeliler, el-Muhtar b. Ebî 'Ubeyd'in Kûfe'deki müteakip isyanında da rol oynadılar.²² Son olarak Kinde, Abdurrahman b. el-Eş'as ile Yezid b. el-Muhelleb'in Emevîlere karşı giriştikleri isyanlara katıldı.²³ Burada sayılan Emevî aleyhdarı faaliyetler, muhtemelen ya Irak'ın mahallî hislerinin bir sonucu idi veya Kays ile Yemenli rekabetinden ileri geliyordu. Prof. M.A. Şaban'ın Arapçılığa karşı assimilation delilinin burada tatbik edilip-edilmeyeceği doğrusu

15 Bu bilgi için, Bloomington-Indiana'da Indiana Üniversitesi Yakın Doğu Dilleri ve Edebiyatı Bölümü Başkam Tarih Profesörü hocam Wadie Jwaideh'e çok teşekkür ederim.

16 Moscati, "Antica Şia", 267.

17 Ignaz Goldziher, "Islamisme et Parsisme", *Revue de l'Histoire des Religions*, XLIII (1901), 23; Aynı yazar, *Muslim Studies*, I, İng. çev. C.R. Barber-S.M. Stern (Chicago, 100, 1967).

18 Philip K. Hitti, *History of the Arabs* (8 th ed.; New York, 1963), 85;

19 Ahmed b. Yahyâ el-Belâzuri, *Kitâbu Futûhi'l-Buldân, The Origins of the Islamic State* başlığı ile İng. çev. Philip K. Hitti (2nd ed.; Beirut, 1966), 154.

20 Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Yâkûb el-Yâkûbî, *Târih*, II (Beirut, 1960), 230; Ahmed b. Dâûd Ebû Hanîfe ed-Dineverî, *Ahbârü't-Tvâl* (Kahire, 1960), 223.

21 Ebû Câfer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târihu'r-Rusul ve'l-Mulûk*, II (Leiden, 1964), 275.

22 Ahmed b. Yahyâ el-Belâzuri, *Kitâbu'l-Ensâb ve'l-Eşraf*, V (Jerusalem, 1936, 248; Taberî, *Târih*, II, 644.

23 Taberî, *Tarih*, III (Leiden, 1964), 1397.

merâkı mücibdir.²⁴ Maalesef kaynaklar, bu örneği destekleyecek herhangi birşey sağlamamaktadır.

Becîle, nisbeten küçük bir kabile ise de, İslâm târihinin ilk dönemlerinde çok önemli bir rol oynamışlardır. Irak'ın fethi sırasında, Ömer b. el-Hattâb'ın Becîle ile bir anlaşmaya giriştiği rivâyet edilir. Buna göre bu ülkeden elde edilecek bütün ganimetin dörtte biri, seferin başarılı sonucu üzerine bu kabileyeye tahsis edilecekti.²⁵ Kezâ Becîle, el-Muhtar'ın Kûfe'deki ciddi isyanı sırasında onu desteklemiş ve büyük Mezâr harbinde onun ordusunda hizmet görmüşlerdir.²⁶

Mansûriyye fırkasında mevâlînin mevcudiyeti hakkındaki delil, çok açık değildir. Daha el-Muhtâr devrinden itibaren mevâlînin Şîî hareketlerinde, özellikle aşırı tabakanın faaliyetlerinde aktif yer aldıkları bilinmektedir. Bu cümleden olmak üzere Muğîriyye'ye mensup olanların, kendi reislerinin ölümünden sonra Ebû Mansûr'a katıldıklarına dair sağlam bir işaret mevcuttur. Muhtemelen bu, Muğîriyye içindeki mevâlî unsurların Mansûriyye'nin bir parçası haline geldikleri anlamına gelir.

Mansûriyye, İslâm tarihindeki yerlerini, esas itibariyle, terör faaliyetlerine olan düşkünlüklerine borçludur. el-Bağdâdî'nin rivâyetine göre onlar, muhaliflerinin öldürülmesini meşrû bir iş telâkki etmişlerdir.²⁷ Filhakîka onların bu işi, sâdece mübah değil, aynı zamanda faziletli ve şerefli bir iş telâkki ettikleri anlaşılmaktadır. Mansûriyye özellikle boğarak öldürme faaliyeti ile şöhret bulmuştur.²⁸ Câhız, onların taktikleri ve usulleri hakkında şaşkıncu bir rivâyet nakleder. Meselâ bildirdiğine göre onlar, her zaman yalnızca bir arada seyahat etmekle kalmamış, aynı zamanda belli semtlerde bir arada yaşamışlardır. Ev halkının her birinin davulları, tamburları ve köpekleri vardır, ki bunlar onların terörüst taktiklerinde mevcut olan zarûrî malzemelerdir. Zavallının biri, kendi sokaklarına girdiğinde, çalgı aletlerini çalarak ve köpekleri havlatarak birbirlerini haberdar ederler; bu, aynı zamanda, zavallı kurbanın feryatlarının boğulması ve etraftan duyulmamasına yarayan bir iştir. Mânsûriyye, adam boğmanın yanında, ellerine düşen

²⁴ M.A. Shaban, *Islamic History A.D.600-750 (A.H.132): a New Interpretation* (Cambridge, 1971), 120-124.

²⁵ Belâzurî, *Futûh*, çev. Hitti, 424-425.

²⁶ Taberî, *Tarih*, II, 722.

²⁷ Abdulkâhîr b. Tâhîr Muhammed el-Bağdâdî, *Usulu'd-Dîn* (İstanbul, 1928), 331.

²⁸ Ahmed b. Omer İbn Rüste, *Kitabu'l-Alâki'n-Nefise*, *Bibliotheca Geographorum Arabicorum VII* (2nd ed.; Leiden, 1967), 218; Câhız, *Hayavân* II, 267.

talihsizleri taşlama ameliyesini de benimsemişlerdir.²⁹ Bu bilgilerin tamamından edinilen intibâ, Ebû Mansûr'a uyanların sırf müşterek suçlu olduklarıdır. Böyle bir netice, câzip ise de, daha etraflı mütâlea olununca pek tatminkâr görünmemektedir; çünkü Mansûriyye, şiddeti, fiilen, dînî-siyasî bir taktik olarak kullanmıştır. Kurbanların mallarını gasb, ictimâî düşmanlık ve nefretin bir tezâhürü veya kısaca bir kenar mahalleye yardım olarak görülebilir.

Ebû Mansûr'un ölümünden sonra Mansûriyye, kendisi için nebevî mevhibeye sahip olduğunu iddialı bir şekilde ileri süren ve geniş bir taraftar kitlesi kazanan oğlu el-Huseyin b. Ebî Mansûr'a tâbî oldu. O, Abbâsî halifesi el-Mehdî tarafından öldürüldü.³⁰ el-Eş'arî'ye göre Mansûriyye, Ebû Mansûr'un ölümünden sonra bölünmüştür. Bu yazara göre ikinci bir kol, Ebû Mansûr'un oğlunu tanımaktan ziyade, halife Ebû Câfer el-Mansûr'a karşı girişilmiş isyanda öldürülen Muhammed en-Nefsu'z-Zekiyye'ye bağlandı. Onlar, beşinci imam Muhammed el-Bâkır'ın imâmeti Ebû Mansûr'a geçirdiğine; onun ölümünden sonra da imâmetin, mehdî olduğuna inandıkları en-Nefsu'z-Zekiyye'ye geçtiğini iddia ettiler.³¹ Bu kolun, Muğîriyye'nin bakiyesi ile birleşmiş veya en azından bir kısmının Ebû Mansûr'a katılmış olması mümkündür. Bizzat Ebû Mansûr'un en-Nefsu'z-Zekiyye'yi tanıdığına dair hiçbir iz yoktur.

el-Kirmânî'nin muhtasar eserinde, Ebû Mansûr'un ölümünden sonra en-Nefsu'z-Zekiyye'yi tanıyan kolun, en-Nefsu'z-Zekiyye'nin imâmeti Ebû Mansûr'a geçirdiği iddiasında buldukları kaydedilir.³² Şüphe yokki el-Kirmânî burada hatâlıdır. Ona göre, Ebû Mansûr'dan sonra en-Nefsu'z-Zekiyye'yi tanıyan kol, Muhammed el-Bâkır'ın imâmeti Ebû Mansûr'a bıraktığına inandılar.³³ el-Kirmânî'nin rivâyeti ise, sâdece şu basit sebepten dolayı doğru değildir. Bir kere 145/762 yılında öldürülmüş olan en-Nefsu'z-Zekiyye'nin, imâmeti, 121-127/738-744 arasında ölen Ebû Mansûr'a geçirmiş olması mümkün değildir. Diğer taraftan 117/737'te ölen el-Bâkır ise, çok daha kolaylıkla böyle yapmış olabilir.

Ebû Mansûr'un, sadece bir hususta el-Bâkır'ın imâmetini tanımış olduğu ortaya çıkmaktadır. Maamafih el-Bâkır'ın Ebû Mansûr'u red-

29 Câhız, *Hâvân*, II, 264-267.

30 Ebû'l-Kasım Abdulvâhid b. Ahmed el-Kirmânî, "Ein Kommenter der Tradition über die 73 Sekten," Arapça metni nşr. Syen Dederling, *Le Monde Oriental*, XXV (1931), 41; Nevbahtî, *Fırak*, 60.

31 el-Eş'arî, *Makalât*, I, 79.

32 el-Kirmânî, "Ein Kommentar," 41.

33 el-Eş'arî, *Makalât*, I, 97.

dettiği rivâyet edilir.³⁴ el-Bâkır'ın ölümünden sonra Ebû Mansûr, el-Bâkır tarafından tâyin olunduğunu ileri sürerek kendisinin imambğını ilân etmişti.³⁵ Onun el-Bâkır'ı tanınmasının, kendi şahsı iddialarına meşrûiyet kazandırması anlamına geldiği hususunda cüz'î bir şüphe söz konusu olabilir.

Ebû Mansûr'un en aşırı iddiası, onun Allah'ın huzurunda bulunduğu yolundaki beyândır. İfade ettiğine göre, Allah onu semâya çıkarmış, eliyle onun başını okşamış ve sonra ona yeryüzüne gitmesini ve tebliğ etmesini söylemiştir.³⁶ Nevbahtî'nin rivâyetinde, Ebû Mansûr'un, Allahın kendisine Süryanca hitabettiğini söylediği yazılıdır.³⁷ Diğer taraftan Keşşî, Allah Farsça konuşmuştu, der.³⁸ Nebahtî'nin rivâyeti tercih edilebilir; çünkü Süryânca (Ârâmca), dîn durumuna bakmaksızın Irak'ın yerli halkının bir çoğunun konuştuğu dildi. Ebû Mansûr, Allah'ın huzuruna kabulünden sonra yeryüzüne döndü. O, Kur'an'ın "Eğer gökten bir parça düşer görseler, bu birbiri üstüne yığılmış bir buluttur, derler" meâlindeki âyetinin, kendisinin yeryüzüne geri gelişine işaret ettiğini ileri sürdü.³⁹ Başka bir âlim, Ebû Mansûr'un, Ali b. Ebî Tâlib'in "gökten düşen parça" olduğunu ileri sürdüğünü söyler.⁴⁰ Maamafih bu sonuncu rivâyet, Ebû Mansûr'un ifâdesinin umûmî havasına uygun düşmediğinden, şüphesiz yanlıştır. Yine burada, Kur'an'ın aşırı Şii çevrelerde sık sık başvurulana⁴¹ te'vîline dâir bir misali görmek, yeterince ilgi çekicidir.

34 Ebû Saîd Muhammed b. el-Ezdi el-Kalhâtî, *Kitâbu'l-Keşf ve'l-Beyân*, British Museum Ms., Or. 2606, v. 222b. Krş. Zeynelâbidîn Yûsuf b. Muhammed el-Kûrânî, *el-Yemâniye el-Meslûle 'alâ Ravâfız'l-Mahzûle* Bibliotheque Nationale Ms., Arabe 1462, v. 19b.

35 Ebû'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali İbn el-Cevzî, *Nakdu'l-İlm ve'l-Ulemâ- Telbisu İblis* (Kahire, 1966), 95; Abbâs İkbâl, *Hândâne Nevbaht* (Tahran, 1932), 261. Şu husus kaydedilmelidir ki, İkbâl, Mansûriyye'ye Kisfiyye der. Bu da Ebû Mansûr'un kendisine gökten düşen "parça" (kisf) demesinden dolayıdır.

36 Ebû Muhammed (?), *Milel ve'n-Nihal*, Âtîf Efendi Kütüphanesi, İstanbul, Ms., 1373, v. 75a. Bu eserin mikro-filmî, Indiana Üniversitesi kütüphanesinde mevcuttur. Krş. Ebû Muzaffer Şâhfûr b. Tâhir el-İsferâinî, *et-Tabîr fi'd-Dîn* (Kahire, 1940), 70; Murtazâ İbn Dâir er-Râzî, *Tabîrâtü'l-Avâm fi Marifeti Makalâti'l-Enâm* (Tahran, 1313), 170.

37 Nevbahtî, *Fırak*, 59.

38 Ebû Amr Muhammed b. Omer b. Abdilazîz Keşşî, *Ricâlu'l-Keşşî = Marifetu'r-Ricâl* (Kerbelâ, 1963), 256.

39 Kur'an: 52. Tûr, 44. Ebû Muhammed Abdullah b. Muslim İbn Kuteybe, *Kitâbu Te'vîli Muhtelifi'l-Hadis*, çev. Gerard Lecomte (Damascus-Şam, 1962), 81. Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî, *Kitâbu'l-Bed' ve'l-Târih*, V (Bağdad, 1916), 131.

40 Adûduddîn Abdurrahmân el-İcî, *Kitâbu'l-Mevâkıf fi'İlmi'l-Kelâm*, VIII (Kahire, 1909), 386.

41 Tucker, "Rebels and Gnostics", *Arabica*, 44. Krş. William Tucker, "Bayân İbn Sam'ân and the Bayâniyya: Shi'ite Extremists of Umayyad Iraq," *Muslim World*, LXV, 4 (1975), 247.

Ebû Mansûr'un semâya çıkışı hakkındaki hikayesi, belki de mezheb kurucusunun peygamberlik iddiasını desteklemek gayretine mâtuftu. Kendisini peygamber ilân edişine ilâveten o, peygamberliğin son bulmayacağını; aksine Allah'ın beşeriyete peygamberler göndermeye devam edeceğini de söylemiştir.⁴² Ebû Mansûr'un oğullarından altısının kendisinden sonra peygamber olacaklarını ve onların sonuncusunun aynı zamanda mehdî olacağını da ilân etmiş bulunduğu rivâyet edilir.⁴³ el-Himyerî'nin rivâyetinde, en-Nefsu'z-Zekiyye'nin mehdî olduğuna inandığı belirtilir.⁴⁴ el-Himyerî'nin rivâyeti, diğer kaynakların hiçbirisinde görülmemektedir ve biraz evvel kaydedildiği üzere Ebû Mansûr, umumiyetle Muhammed el-Bâkır ile irtibatlandırıldığı için muhtemelen doğru değildir. Bir dereceye kadar muammalı olsa da, Ebû Mansûr'un nübüvvet hakkındaki görüşlerine dâir en ilgi çekici malûmata İbnü'l-Fakîh el-Hemdânî'nin coğrafî eserinde rastlanmaktadır. Burada Ebû Mansûr'un, Benî 'İcl'den yedi, Benî Kureyş'ten de yedi peygamber kabul ettiği okunmaktadır.⁴⁵ Bu ifade şu tarzda izâh edilebilir: Ebû Mansûr'un Ali, el-Hasan, el-Huseyin, Ali b. Huseyin (Zeyne'l-Âbidîn) ile Muhammed b. Ali (el-Bâkır)'nin peygamber olduklarını ileri sürmüş bulunduğu farzedilebilir.⁴⁶ Yukarıda işâret edildiği gibi o, kendisi ile soyundan altı kişinin nübüvvet mevhibesine sâhip olduğuna da inanmıştır. Tabii bu arada Ali ve zikredilen beş imamın, beş Kureyşî peygambere eklendiği de kayd edilmelidir. Eğer bunlara peygamber Muhammed (s.a.s.) de eklenirse, netice altıdır. Yedinci peygamber Muhammed b. el-Hanefiyye, Ebû Hâşim v.s. olabilir. Benî 'İcl'in yedi peygamberi, şüphesiz Ebû Mansûr ve onun altı evlâdır.

Ebû Mansûr'un peygamberliğin devamı hakkındaki nazariyesi, aşırı Şîler arasında o zamana kadar zuhûr etmiş şu fikrin en müşahhas izahıdır: el-Muhtâr ve Hanzale b 'Umâre, kendilerine peygamber demişlerdi ve fakat nübüvvetin ebedilik vasfı üzerinde kesin ifâdelerle

42. Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saïd İbn Hazm, "The Heterodoxies of the Shi'ites in the Presentation of Ibn Hazm," çev. Israel Friedlaender, *Journal of the American Oriental Society*, 28 (1907), 62; Abdulkâdir el-Gilânî, *el-Gunye li-Tâlibi Tarîki'l-Hakk* (Kahire, 1322), 99; Josef van Ess, "Dirar b. Amr und die Cahmiye. Biographie einer vergessenen Schule," *Der Islam*, XLIV (1968), 19; Ignaz Goldziher, "Neuplatonische und Gnostische Elemente im Hadit," *Zeitschrift für Assyriologie*, XXII (1909) 339, not. 4.

43. el-Eş'arî el-Kummî, *Makalât ve'l-Fırak*, 47.

44. Ebû Saïd Neşvân el-Himyerî, *Kitâbu'l-Hûri'l-În ve Tenbihî's-Sâmi'in* (Kahire, 1948), 169.

45. Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. el-Fakîh el-Hemedânî, *Muhtasar Kitâbu'l-Buldân* B.G.A., V (Leiden, 1885), 185.

46. el-Eş'arî el-Kummî, *Makalât ve'l-Fırak*, 47.

durmamışlardı. Beyân b. Sem'ân, nübüvvetin kendisine Ebû Hâşim b. Muhammed el-Hanefiyye'den geçmiş olduğu esasına dayanarak peygamberliğini iddia etmişti. Maamafih burada da Ebû Mansûr'unki kadar açık bir tarzda nebevî devamlılık nazariyesi hakkında bir âlâmet yoktur. Belki de bu fikrin, Ebû Mansûr ve diğer aşırı Şîlerden önceki Gnostik, Manikeist ve İslâm düşüncesindeki mevcudiyeti kayda değer bir husustur.

Ebû Mansûr'un, Allah'ın yarattığı ilk insanın İsâ, ikincisinin de Ali olduğunu ileri sürdüğü söylenir.⁴⁷ Maamafih el-Muğîre, Hz. Muhammedin yaratılan ilk insan olduğunu ileri sürerek benzeri bir iddiada da bulunmuştur.⁴⁸ Ebû Mansûr, bu fikri sâdece Hz. Muhammed'in yerine İsâ'yı geçirerek Muğîre'den almış olabilir. Burada bir kere daha, muhtemel Hristiyan tesirleri merak konusu olmaktadır. Ebû Mansûr bir Hristiyan menşei olmamakla beraber, bazı Hristiyan fikirlerini benimsemiş olabilir. el-Himyeri, Ebû Mansûr'un Hz. Mûsâ'nın yaratılmış ilk insan olduğuna inandığını nakleder.⁴⁹ Bu bilgi başka bir kaynakta yer almamaktadır ve kesinlikle akla yakın görünmemektedir.

Bazı âlimlere göre Ebû Mansûr, cennet ve cehennem insan olduğunu söylemiştir.⁵⁰ Onun, cennetin Şîa'nın kendisine hizmetle mükellef bulunduğu bir adama, yani zamanın imamına işaret ettiğini söylemiş olduğu farzedilmektedir. Cehennem de imamın düşmanlarına, yani Hz. Ebû Bekir, Ömer, Osman ve Muâviye'ye işarettir.⁵¹ el-Bağdâdî tarafından nakledilen rivâyette Mansûriyye, cenneti bu dünyada alınan zevk, cehennemi de dünyanın sıkıntıları olarak yorumlamıştır.⁵² Tena-kuzlâra rağmen burada açıkça ortaya çıkan şey, cennet ve cehennem Ebû Mansûr ve taraftarlarının dinî tefekküründe sâdece sembolik tarifler olduğudur.

Ebû Mansûr ve Mansûriyye, dinî emirler ve yasakları, cennet ve cehennem konusuna çok benzer bir anlayışla ele aldılar; yazılı yasaklar, Şîa'nın düşman olarak görmesi gereken insalara işaret ettiğine; dinî emirler de kendilerine hizmet edilmesi icâb edenleri temsil ettiğine inanmaktı, dediler.⁵³ Bir müellife göre yasaklanmış işler, Şîa'nın meselâ

47 el-Eş'ari, *Makalât*, I, 74.

48 Tucker, "Rebels and Gnostics," 43.

49 el-Himyeri, *Hâr*, 159.

50 el-Eş'ari, *Makalât*, I, 74.

51 eş-Şehrestânî, *Milel*, I, 179.

52 Abdulkâhir b. Tâhir el-Bağdâdî, *Moslem Schisms and Sects (al-Fark bain al-Firak)*, çev. A.S. Halkin (Tel Aviv, 1935), 57.

53 eş-Şehrestânî, *Milel*, I, 179.

Ali, Fâtıma ve oğulları gibi, sevmek zorunda olduğu gerçek şahıslardır.⁵⁴ Nakledilmiş olan bu ifâdenin gelişinden, müellifin aldığı bilgiyi karıştırmış olduğu anlaşılmaktadır. Yasaklama, daha mantıkî olarak hor ve hakîr görülene işaret eder. eş-Şhrestânî, Mansûriyye'nin şahısların isimlerini dîni emirlere tahsis ettiklerini nakleder. O devamla, "bu- na sebep, kim bu şahıslardan herhangi biri üzerinde hâkimiyet tesis edebilmişse, kulun ortaya koyduğu amelden muaf hâle gelir" der.⁵⁵ Goldziher'in haklı olarak işaret ettiği gibi bu, te'vîlin (mecâzî yorumun) başka bir misâlidir;⁵⁶ kaldı ki bu, daha sonraları İsmâîlî sistemde büyük önem kazanmıştır.

Ebû Mansûr'un, aşırı Şîî düşünceye Kur'an'ın durumu ile ilgili büyük ehemmiyeti haiz bir fikir sokmuş olduğu görülmektedir. Ona göre Hz. Muhammed'e vahiy gelmiş; kendisi (Ebû Mansûr) de bu vahyi tefsîr ve te'vîl için seçilmiştir.⁵⁷ Onun te'vîllerinin hepsi de, şüphesiz bu temel anlayışa istinat etmektedir. Bu düşüncede yatan fikrin önemi, dîni yorumlama işinin Hz. Muhammed'den başka bir şahsa ait oluşudur. Belki de burada, Kur'an'ın ve İslâm emirlerinin te'vîlini haklı göstermek yolunda girilen en açık teşebbüs görülebilir.

Mansûriyye'nin öldürme usûlü, özel bir alâka konusudur; çünkü onların dîni bir hususiyete sâhip olmaları hususu pek muhtemeldir. Taşlar ve sicimlerin kullanılması, belki de, mehdî'nin zuhûruna (Bin yılın gelişine?) kadar madenî silahların kullanılmaması şeklindeki bir inançtan mülhemdi.⁵⁸ Ebû Mansûr'un hareketini incelerken İbn Hazm'ın istitraten kaydettiği gibi, Muhtar'a uyanlardan Haşebiyye, madenî silah kullanmaktan titizlikle kaçınmışlardır; onun içindir ki isimleri o d un taşıyıcıları (Haşebiyye) dir.⁵⁹ İbn Hazm'ın bu ifâdesinden de anlaşıldığı gibi Mansûriyye, silah seçiminde Haşebiyye'yi örnek almış olabilir.

Kaynakların tamamı, Ebû Mansûr'un kendi taraftarlarına, mezheplerine katılmayanları öldürmelerini emrettiği hususunda ittifak halindedir.⁶⁰ İsferrâinî, Mansûriyye'nin düşmanlarını boğmayı caiz gördüklerini

54 Ebû Muhammed Osmân b. Abdillâh b. el-Hasan el-İrakî el-Hanefî, *el-Fırakü'l-Mufterika beyne Ehli'z-Zeyğ ve'z-Zendaka*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi yay. no. XXXII (Ankara, 1961), 41.

55 eş-Şhrestânî, *Milel*, I, 179.

56 Goldziher, "Gnostische Elemente," 339, not. 4.

57 el-Eş'arî el-Kummî, *Makalât ve'l-Fırak*, 47.

58 Bernard Lewis, *The Assassins: a Radical Sect in Islam* (New York, 1968), 128.

59 İbn Hazm, "Heterodoxies," 62-63; krs. Anonim, *Risâle fi Beyâni Fırakü'l-Azalla* İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, Arapça Yzm. 5295, v. 3a.

60 İbn Kuteybe, *Uyûn*, II, 147; Nevbahî, *Fırak*, 60.

kaydeder.⁶¹ Bununla birlikte şurası gayet açıktır ki, onlar, böyle bir fiili sâdece câiz görmediler, aşında takdire lâyük saydılar. Bazı rivâyetlere göre Ebû Mansûr, düşmanlarından kırk kişiyi öldüren kimsenin mutlaka cennete gideceğini söylemiştir.⁶² Diğer rivâyetlere göre de, Ebû Mansûr ve oğlu, taraftarlarının düşmanları boğmalarına ve servetlerini gasbetmelerine izin vermişlerdir.⁶³

Terör ve katil, İslâm dünyasında yeni olaylar değildi. İslâm devletinin ilk dört halifesinden üçünün hayatına son verenler katillerdi. Hâriciler, pek iyi bilindiği üzere, kendi görüşlerini kabul etmeyenleri kılıçtan geçirmişlerdi. Öyle ise, Ebû Mansûr ve taraftarları, İslâm tarihindeki ilk teröristler değillerdi. Maamafih onlar, çok mühim bir mânada bu işe yenilik getirmişlerdi. Onlar, şiddet ve terörü müesseseleştirmekten sorumlu görünmektedirler. Bu iş de, artık dînî-siyâsî bir programın ayrılmaz bir parçası olarak siyâsî bir mesele hâline gelmiştir. Burada bir hiddet veya basit dînî taassubun neticesi olarak vukû bulan bir öldürmenin değil, doğrudan akfîleştirilmiş veya teknik hâle sokulmuş bir öldürmenin söz konusu olduğu açıkça görülür. Denebilir ki, Mansûriyye'nin teröre baş vuruşu, daha sonra Nizârî İsmâîlilerin terörünün yaşanmış ilk şeklidir. Filhakikâ Goldziher, birkaç sene önce Mansûriyye'nin faaliyetlerinin İsmâîlî terörizminin örneklerini hazırladığını ifade etmiştir.⁶⁴

Mansûriyye'nin, câlib-i dikkat bir tarzda yemin ettikleri söylenir. Kaynakların belirttiğine göre, şu şekilde yemin ederlerdi: "Kelîme'ye and olsun ki hayır!"⁶⁵ Burada söz konusu olan kavramın Kur'an'da izinin bulunması mümkündür. Kur'an'ı Kerim'in Hz. İsâ'ya Allah'ın Kelîme'si olarak atıfta bulunulan (3). Al-i İmrân Sûresinin 45. ve (4). Nisâ Sûresinin 171. âyetlerinde, Hristiyanlıktaki Logos'u andırır bir fikri düşündüren işâretler vardır. Pek muhtemel olmamakla beraber Ebû Mansûr'un Kelîme fikrini Hristiyanlıktan çıkarmış olması mümkündür.

Ebû Mansûr ve Mansûriyye, imam ile ona uyanlar arasındaki yakınlığı alşılmamış bir tarzda vasıflandırdılar. Onların inancına göre Hz.

61 İsfârâinî, *Tabâir*, 73.

62 Ebû'l-Huseyn Muhammed b. Muhammed b. Ebî Ya'lâ, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, I (Kahire, 1952), 33.

63 el-Eş'ari el-Kummî, *Makalât ve'l-Fırak*, 47.

64 Ignaz Goldziher, *Streitschrift des Ghazali gegen die Batiniyye-Sekte* (2nd ed.; Leiden, 1956), 4.

65 el-Eş'ari, *Makalât*, I, 74.

Muhammed'in ailesi cennet, Şîa da yeryüzü idi.⁶⁶ W. Montgomery Watt, bu inancın eski Mezopotamyahların kabul ettiği bir inanışa benzediğini ileri sürmektedir.⁶⁷ Watt, Mezopotamya paralellliğini kesin hatlarıyla belirtmemekle beraber, zihninde şu fikri taşıyor olabilir: Eski Mezopotamyanın dinî bilgilerinde, kuvvet ve kudretin kaynağı olduğuna inanılan gök tanrısı Anu'ya bütün bir soyun ve ilâhların ana modeli olarak inanılırdı. Kâinattan karışıklığı kaldırmak ve nizamı yerleştirmekten sorumlu olan o idi.⁶⁸ Görülecektir ki bu, Ebû Mansûr'un Hz. Muhammed'in ailesi hakkındaki görüşüne tekabül etmektedir. O, bu ailenin mensuplarını dînî-siyâsî hâkimiyetin kaynağı ve kâinatın teminatçıları olarak mütâlea etmiştir. Diğer taraftan onun Şîa'nın rolünü tahmini, Mezopotamya ilâhlarının dünyevî temsilcilerinden biri olan Ensi'yi akla getirmektedir. Onun vazifesi, ilâhların mâlikânesi olan şehir-devletin nizamını korumaktır.⁶⁹ Buna göre Ensi'nin başlıca iki rolü vardı: İlâhların dünyevî tasviri olarak onlar ilâhî hukukun muhafızları idiler; aynı zamanda insan ile ilâhlar arasındaki araçlar olarak vazife gördüler.⁷⁰ Ashnda bu, Ebû Mansûr ve diğer mezhep kurucularının kendi kendilerine üstlendikleri rol ve vazifelerin iyi bir tasvirdir.

Muayyen kaynaklar, Ebû Mansûr ve ona uyanlar hakkında yanlış mâlûmat verirler. Meselâ Malatî'nin, Mansûriyye'yi, esrarengiz bir şahıs olan Abdullah b. Sebe'ye uyan Sebe'yye ile karıştırmış olduğu anlaşılmaktadır. Ona göre Mansûriyye, Hz. Ali'nin ölmediğine; bulutlarda gizlendiğine; onun ve ona uyanların kıyametten önce döneceklerine inanmaktadır.⁷¹ Bu fikirler, kesinlikle Mansûriyye ile değil, Sebe'yye ile birleştirilmelidir. Diğer kaynakların hiç biri, bu neviden görüşleri Ebû Mansûr'a veya ona uyanlara isnâd etmez.

el-Kirmânî'nin naklettiğine göre, Mansûriyye Allah'ın Hz. İsa ile Hz. Ali'nin şahıslarında tezâhür ettiğini iddia etmiştir.⁷² Böyle bir ifade için yegâne muhtemel esas, eş-Şehrestânî tarafından ortaya atıl-

66 el-Himyârî, *Hâr*, 169.

67 W. Montgomery Watt, "Shi'ism under the Umayyads", *Journal of the Royal Asiatic Society* (1960), 168.

68 Henri Frankfort, *Before Philosophy. The Intellectual Adventure of Ancient Man* (4th ed.; Baltimore, 1961), 151-152.

69 Aynı eser, 203.

70 Francis Dvornik, *Early Christian and Byzantine Political Philosophy*, I (Washington D.C., 1966), 36-37.

71 Ebû'l-Huseyn Muhammed b. Ahmed b. el-Malatî, *Kitâbu't-Tenbih ve'r-Redd 'alâ Ehli'l-Ehvâ' ve'l-Bida'* (İstanbul, 1936), 120.

72 el-Kirmânî, "Ein Kommentar," 40.

miştir. O, Ebû Mansûr'un, Hz. Ali Kur'an'da bahis konusu edilen semâdan düşen parçadır, dediğine inanıyordu. Son olarak üçüncü bir ifade, Ebû Mansûr'un, bizzat kendisinin gökten düşen parça olduğu iddiasında bulunduğu belirtilir.⁷³ Bu sonuncu ifadenin doğru bir rivâyet olduğu açıktır. el-Kirmânî'nin verdiği bilgi doğrudan doğruya diğer ilk kaynaklarca, özellikle Mansûriyye hakkındaki rivâyetleri en mufassal ve muvazeneli olarak görünen el-Eş'arî ve en-Nevbahtî tarafından desteklenmemektedir.⁷⁴

Kezâ Abdulkadir el-Gilânî'nin eseri de Mansûriyye hakkında bazı karışıklık veya yanlışlığa götürür. Ona göre Mansûriyye, Cebrâil'in Allah'ın vahyini tebliğ hususunda bir yanlışlık yapmış olduğuna inanırlar.⁷⁵ Bu malûmat, açıkça görüleceği üzere hatâlıdır; çünkü zikredilen husus, Gurâbiyye adıyla tanınan fırkanın en başta gelen esası idi. Gurâbiyye'nin iddiasına göre Allah, vahyi Hz. Ali'ye tahsis etmişti; fakat Cebrâil, Hz. Muhammed ile Hz. Ali birbirlerine "iki gurâb (karga)"ın birbirine benzeyişi gibi benzediklerinden şaşırmişti.⁷⁶

Ebû Mansûr ve taraftarlarının ortaçağ İslâm'ındaki rollerini takdir hususunda, bir kısım çok dikkat çekici olan belli kavramların (en azından aşırı) Şîî düşüncesine giriş ve gelişmesinin onlar vasıtasıyla olduğu söylenebilir. Onun semâya çıkış ve Allah'la görüşme iddiası, sâdece Ebû Mansûr'a hastır. Kezâ cennet ve cehennemden ferdlere ibaret olduğu şeklindeki görüşü, daha önce örneği bulunmayan bir katkı olarak gözükmektedir, ki bu belli Şîî merkezlerinde daha sonra yeniden ortaya atılacaktır. Ebû Mansûr'un Kur'an'ı ve dîni emirleri te'vîli, yalnızca ona mahsus değildir; fakat o ve ona uyanlar bu tatbikatı daha da geliştirdiler. Aslında onların te'vîli, dîni ve rızıkla ilgili fiillere tatbiki, katkılarından biri olmuştur, denebilir. Ebû Mansûr'un nübüvvetin devamı hususundaki fikri, belki bu kavramın Emevî devrindeki başka bir aşırı. Şîî mütefekkir tarafından yapılan açıklamaya kıyasla en gelişmiş olanı idi.

Hz. Muhammed'in ailesi ve Şia'nın sırasıyla cennete ve yeryüzüne muâdil olduğu yolundaki nazariye, Ebû Mansûr'un diğer bir örneği bulunmayan katkısı olarak görünmektedir; gerçi sonradan bunun

73 es-Şehrestânî, *Milel*, I, 179.

74 el-Eş'arî, *Makalât*, I, 96; en-Nevbahtî, *Fırak*, 60.

75 el-Gilânî, *Gunye*, 99.

76 Muhammed b. Ahmed İbn Cubeyr, *The Travels of Ibn Jubayr*, çev. R.J.C. Broadhurst (London, 1952), 291. Gurâbiyye hakkında muahhar bir rivâyet için bk. Anonim, *es-Savâiku'l-Muhrîka li-İhvânî's-Şeyâtîn ve'd-Dalâl ve'z-Zandaka*, Library of India Office Arabic Ms. 2167, v. 16b.

Şîlikteki rolü, kesin değildir. Aynı şekilde Ebû Mansûr'un Hz. İsa'ya da atıfta bulunması, diğer Şîi zümrelerin iştiraki olmayan bir başka özelliktir. Şüphesiz Iraklı mezhep taraftarlarıyla ortaya çıkan en önemli fikirlerden biri, onun Hz. Muhammed'e gönderilen vahyin açıklayıcısı olduğu şeklindeki görüşü idi. Bu hiç de basit bir büyüklük vehmi meselesi değildir. Esasen böyle bir fikir, İslâm tâlimatının sembolik veya mecâzî yorumunun Şîilerce baş vurulan tatbikatını temelden mâzur gösterme meselesini sağlama noktasından önemlidir.

Maamafih son söz olarak Ebû Mansûr ve ona uyanlar, terörizmi tatbik ettikleri yoldan dolayı çok mühimdirler. Onlar terörle ilgili usulleri keşfetmediler; fakat bunları müesseseleştirme ve aklıleştirme- nin en dikkat çekici adımını attılar. Daha önce de işaret edildiği gibi, müesseseleşmiş katil, daha sonraları Nizârî İsmâîlîlerinin alâmet-i fârikası olacaktır.⁷⁷

77 Marshall G.S. Hodgson, *The Order of Assassins* (the Hague, 1955), 83-84.